

ФОРМУВАННЯ АДАПТИВНОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ ТА МЕТОДИ ЇЇ ВИЗНАЧЕННЯ

У статті розглядаються шляхи формування адаптивної культури старшокласників та презентуються результати експрес-діагностики симптомокомплексів адаптивної культури особистості за допомогою технологічного підходу «Кваліметричний профіль». На основі системно-синергетичного підходу здійснено компонентно-структурний, функціональний аналіз феномену «адаптивна культура особистості», обґрунтовано зміст поняття «адаптивна культура особистості» в цілісній системі її інтегративних якостей; визначено критерії та показники рівнів сформованості адаптивної культури особистості.

З'ясовано, що вивчення рівня сформованості адаптивних властивостей необхідно здійснювати на особистісному рівні, аналізуючи та зіставляючи окремі аспекти цілісного розвитку загальної й адаптивної культур старшокласника. У їх формуванні простежуються активні центри – домінування позитивного розвитку чи «западання» окремих якостей, що виступає результатом попереднього включення старшокласників у відповідні адаптивні аспекти стосунків. Результати дослідження засвідчили, що застосування експрес-діагностики симптомокомплексів адаптивної культури за допомогою технології «Кваліметричний профіль» дозволяє оперативно визначати співгармонійність у розвитку адаптивних властивостей старшокласників, здійснювати відповідну корекційну діяльність.

Ключові слова: соціальна адаптація, адаптивна культура, симптомокомплекси адаптивної культури особистості, технологія «Кваліметричний профіль».

Постановка наукової проблеми. Соціальна адаптація особистості впродовж всіх етапів розвитку суспільства була й на сьогодні залишається актуальною проблемою, адже людина живе і взаємодіє з навколишнім соціальним та предметним довкіллям. Для того, щоб ця взаємодія була успішною, людина повинна знати і враховувати ті норми й цінності які є пріоритетними в даному суспільстві, дотримуватись певних визначених правил, знаходити ефективні варіанти поведінки.

Психологічні й вікові особливості старшокласників часто ускладнюють їх адаптацію в різних соціальних умовах. Адже перехід від дитинства до дорослості супроводжується зміною соціальної ситуації розвитку, необхідністю засвоєння нових соціальних ролей, що й викликає необхідність нового етапу соціальної адаптації.

Здатність адаптуватися до соціуму й ефективно діяти в ньому залежить від багатьох властивостей особистості. Безперечно, це і темперамент, і адаптивні й комунікативні властивості, і інтелект, та багато інших. Для розвитку вміння конструктивної побудови стосунків з навколишнім довкіллям поруч з іншими необхідно розвивати й адаптивні властивості старшокласників.

Стан досліджень. Проблема соціальної адаптації вивчалася протягом всього історичного розвитку психології як науки. Якщо на початкових етапах її вивчення виокремлювались біологічні та фізіологічні форми адаптаційних процесів (І.Сеченов, Дж. Прохазка, Ч.Дарвін, І. Павлов, П.Анохін, Л.Морган, Б.Торндайк, Г. Сельє та ін.), то, починаючи з 60 рр. ХХ ст., активно розгортаються дослідження психологічної та соціальної форм адаптації (А. Маклаков, К. Платонов, В. Ямницький).

На сьогоднішній день розроблено концептуальні моделі цих форм адаптації (Р. Іллюченко, В. Лебедєв, В. Медведєв, Ф. Меєрсон), концепти груп особистісних адаптаційних механізмів: інтеграції поведінки (Ф. Березін), редукції поведінки (Ф. Березін, В. Медведєв), формування адаптивної структури особистості (В. Брудний, М. Єрмолаєва, Н. Колизаєва, Т. Ронгінська, Т. Серєда), формування адаптивної структури діяльності, когнітивної (Д. Карлсміт, Г. Медведєв, Ю. Олександровський, В. Очеретяний, А. Раппопорт, Л. Фестінгер) та емоційної регуляції поведінки (Т. Землякова, Р. Іллюченко, В. Лебединський, Я. Неверович, Ю. Олександровський та ін.).

Відбулося остаточне розмежування понять «пристосування» (adjustment) та власне «адаптація» (adaptation), що актуалізувало розвиток досліджень у напрямі від розуміння пасивного пристосування до побудови системи оптимальної

взаємодії особистості й середовища з її кінцевою метою – самоактуалізації та самореалізації особистості в реальному соціальному довкіллі (Г. Балл, Б. Паригін, А. Реан, А. Налчаджян, В. Ямницький, А.Фурман та ін.). Появились нові психологічні напрями дослідження таких проблем, як «адаптація до змін оточуючого світу», «адаптація до життя» (Л. Анциферова, А. Кронік, Г. Вейдант, К. Альбуханова-Славська та ін.).

Важливими ознаками-параметрами соціальної адаптації особистості дослідники (Г.Балл, А.Налчаджян, А.Фурман) вважають: адаптивну спрямованість суб'єкта [1, с. 95]; перебіг процесів його самоприспособлення (самоорганізації та саморегуляції поведінки); рівень адекватності між метою і результатами діяльності; ставлення суб'єкта (оцінка, розуміння, прийняття) до навколишнього світу і до самого себе [3, с. 48]; наявність особистісних адаптивних якостей та властивостей; адекватну самооцінку, активне включення суб'єкта в адаптаційну діяльність [4, с. 103], що загалом зумовлює необхідність вивчення з позицій синергетичного підходу цього складного утворення й ефективного упорядкування на цій основі його функціональних структур.

У сучасній науці ідеї складних динамічних структур, що об'єднують соціальні й психофізіологічні особливості людини та їх значення для процесу адаптації, набувають поширення й актуалізують застосування системного підходу у їх вивченні. У цьому зв'язку актуальними в науковому і практичному плані постають дослідження психологічних аспектів формування адаптивної культури старшокласників та розроблення технологічного інструментарію для її визначення.

Метою статті є вивчення психологічних чинників формування адаптивної культури старшокласників. Завданнями дослідження постало визначення показників адаптивної культури особистості, обґрунтування експрес-діагностики симптомомокомплексів адаптивної культури та розвитку їх співгармонійності в процесі тренінгових занять.

Виклад основних положень. Спираючись на психолого-педагогічні дослідження [1, с.151-152], адаптивна культура особистості розглядається нами як ідеальне системне явище, інтегральна властивість, якій притаманні певні закономірності, що проявляються в структурі й динаміці цілісного процесу її формування.

Звідси, *адаптивна культура особистості* визначається як інтегральна системна властивість, що характеризується мірою сформованості генетично заданих і соціально набутих рис адаптивності, набутих у результаті дії механізму автентично-особистісної ціннісно-нормативної регуляції поведінки, що реалізується в адаптивних вчинках суб'єкта в процесі його життєвої самореалізації.

Розроблена нами на цій основі модель адаптивної культури особистості базується на трьох взаємопов'язаних підсистемах: 1) механізмі ціннісно-нормативної регуляції адаптивних проявів поведінки особи; 2) адаптивних ставленнях і якостях особистості; 3) адаптивних якостях особистості, поєднаних у симптомокомплекс мобільності (компетентність, зібраність, рішучість, передбачливість, гнучкість), домінантності (самодостатність, референтність, упевненість, незалежність, ініціативність), емпатійності (сенситивність, чуйність, безпристрасність, неупередженість, терпимість), контактності (компанійськість, схильність до згоди, стриманість, поступливість, діловитість) і адаптивній спрямованості особистості (акомодація / асиміляція – за Ж. Піаже та А. Фурманом). *Акомодація – асиміляція* становить атрибути-явища будь-якого пристосування індивіда до оточення, котрі функціонують у неподільній суперечливій єдності (за Ж. Піаже), суперечливо гармонійну психоформу життєактивності індивіда (А. Фурман), котра забезпечує не лише процес пристосування його до різноманітних вимог оточення, а й процес творчості..., творення довкілля, соціуму і самого себе за певними законами: *акомодація* як спрямованість в адаптивній культурі особистості всередину, у внутрішній світ особистості, «забезпечує модифікацію й оперативну зміну схем поведінки до

ситуативних вимог середовища», *асиміляція*, навпаки, спрямована у зовнішній світ, в бік оточення особистості, «на зміну тих чи інших компонентів (властивостей) цього середовища»; ці процеси «діалектично опосередковують один одного, хоч за конкретних обставин можуть переважати адаптаційні (акомодація), або перетворювальні (асиміляція) тенденції» [4, с. 104].

Динамічний аспект формування адаптивної культури особистості базується на механізмі автентичної ціннісно-нормативної регуляції поведінки суб'єкта. Стосунки між особистістю й соціумом породжують проблемні ситуації, що вимагають свого розв'язання. Через різне оцінно-мотиваційне вирішення проблемної ситуації, ціннісно-орієнтаційне регулювання процесу дихотомії *збудження й гальмування* актуалізується активність особи. Відповідно до усвідомлених нею норм адаптивної реакції, ціннісних орієнтацій, зіставлення рівня домагань із самооцінкою реалізуються конкретні форми поведінки, характерні для певної особистості, що веде до формування відповідної адаптивної якості, тобто, до формування певного адаптивного стилю діяльності.

У результаті постійного повторення різнобічних реакцій-ставлень суб'єкта, відбувається збагачення однієї чи декількох, сукупних інтегративних якостей, актуальних саме для цього адаптивного прояву. Сукупність певних інтегративних адаптивних рис, сформованих у відповідності з певними видами ставлень за принципом діади «ставлення – риса», суттєво впливає на акомодативну чи асимілятивну спрямованість поведінки, яка, в свою чергу, визначальним чином впливає на всі означені інтегративні якості цієї інтегральної властивості. Сполучення, поєднання елементів усіх підсистем забезпечує рівень сформованості та наступний розвиток цілісної системної властивості – загальної адаптивної культури особистості.

З'ясовано, що вивчення рівня сформованості адаптивних властивостей необхідно здійснювати на особистісному рівні, аналізуючи та зіставляючи окремі аспекти цілісного розвитку загальної й адаптивної культур старшокласника. У їх формуванні простежуються активні центри –домінування позитивного розвитку

чи «западання» окремих якостей, що виступає результатом попереднього включення школярів у відповідні адаптивні аспекти стосунків.

На основі технологічного підходу «Кваліметричний профіль» розроблено експрес-діагностику адаптивних властивостей особистості (співавтор В.І.Костів), яка включає 4 блоки опитувальників по кожній властивості для оцінки: 1) моделі поведінки (на потребово-мотиваційному, ціннісно-орієнтаційному рівнях); 2) особливостей прояву адаптивних реакцій-ставлень; 3) рівня адаптивних якостей особистості; 4) рівня спрямованості адаптивних властивостей.

Кожна людина найкраще виконує ті аспекти діяльності, які відповідають її природним схильностям. Про це чудово писали Г. Сковорода, Х. Кохут, Р. Генон, А. Маслоу, про це свідчать і традиційні вчення, і сучасна наука. Згідно з розробками у сфері синергетики та психоінформатики, будь-яка діяльність складається з чотирьох секторів, кожному з яких відповідає одна з моделей поведінки.

Технологія «Кваліметричний профіль» дає можливість кожному респонденту вибрати «свою» модель (із чотирьох можливих) – ту, яка йому найкраще підходить на даному етапі і в рамках якої він отримуватиме найвищі оцінки та схвалення з боку свого оточення. Це дає змогу йому краще пізнати свої сильні сторони й, по можливості, братися за справи, які він може виконати найкраще – природно й невимушено. Крім того, це допомагатиме наставникам так розподіляти сфери діяльності між своїми підопічними, щоб вона відповідала їхнім схильностям, викликала зацікавлення й виконувалася творчо.

Коефіцієнт гармонійності блоку «Модель поведінки» дорівнює середній оцінці (зокрема, самооцінці), виставленій респонденту за дотримання однієї, особисто обраної ним моделі поведінки. Наприклад, якщо середня оцінка за виконання обраної моделі «МП» склала 0,86, то коефіцієнт гармонійності по цьому блоку також складатиме 0,86. Це означає, що з обраною роллю респондент справляється на 86%.

Опитувальник блоку «Системна функція» передбачає визначення подані критеріїв факторів гармонійності за чотирма видами адаптивної спрямованості: адаптивність - програмування, адаптивність - синхронізація, адаптивність - корекція, ефектор – адаптивність. Цей блок адаптивної спрямованості особистості – ще один крок до знаходження людиною своєї природної сфери адаптивного самовизначення. Адаптивна спрямованість особистості передбачає узгоджене акомодативне (спрямованість у круговій моделі всередину, на явища свого власного суб'єктивного світу – схильність до самоаналізу, рефлексивність) і асимілятивне (спрямованість у колі на світ зовнішніх об'єктів – імпульсивність, життєва енергійність, комунікабельність) виконання чотирьох системних функцій: програматор – відстеження змін у зовнішньому світі, синхронізатор – виконання внутрішніх оперативних завдань, коректор – виконання внутрішніх стратегічних завдань, ефектор – надання послуг, реалізація проектів. Як і в попередньому блоці, кожний респондент може вибрати для себе одну з чотирьох системних функцій, за виконання якої його оцінюватимуть всі колеги.

Обробка оцінок відбувається за допомогою математичних обрахунків. Результатом розрахунків є коефіцієнт гармонійності по кожному блоку і загальний коефіцієнт гармонійності. Коефіцієнт гармонійності показує, наскільки повно респондент реалізує свій адаптивний потенціал, наскільки органічно проявляється співгармонійність всіх адаптивних якостей особистості. Спочатку по кожному респонденту вираховуються середні арифметичні значення кожного фактору. На основі середніх значень факторів для кожного респондента вираховуються коефіцієнти гармонійності по кожному блоку, а також загальний коефіцієнт гармонійності.

Після виконання розрахунків для кожного респондента роздруковуються результати оцінки виконання респондентом кваліметричного профілю. У цих результатах відображаються: середні оцінки по кожному фактору; $K_{\text{гарм}}$ по кожному блоку; загальний $K_{\text{гарм}}$; список респондентів у порядку зменшення загального $K_{\text{гарм}}$ (рейтинг самореалізації). Фіксування динаміки цих

показників, наприклад, за декілька місяців дає змогу зробити відповідні висновки для коректування своєї адаптивної поведінки.

Шкали експрес-діагностики включають усі якості адаптивної культури особистості, тому об'єктивно дають змогу визначати як їх загальний коефіцієнт, так і співгармонійність цих якостей у їх цілісності на рівні трьох підсистем. Кожен із чотирьох блоків цієї культури отримує відповідну умовну вагу в такій пропорційності від загального рівня, що допомагає встановити коефіцієнт гармонійності в розвитку цих якостей для окремої особистості.

Таблиця 1

Співгармонійність складових адаптивної культури

№ з/п	Назва блоку	Вага (V)	K _{гарм}
1	Блок адаптивних реакцій-ставлень	0,3	0,64
2	Блок адаптивних якостей	0,3	0,60
3	Блок «Модель поведінки»	0,2	0,57
4	Блок «Системна функція»	0,2	0,48
Загальний рівень АКО		1,0	0,61

Загальний коефіцієнт гармонійності адаптивної культури розраховується за формулою:

$$\hat{E}_{\text{адаптивної культури}} = \sum_{i=1}^n \hat{E}_{\text{адаптивних блоків}} \cdot V_i,$$

де $K_{\text{гармАКО}}$ – коефіцієнт гармонійності блоку адаптивної культури, V_i – вага блоку, n – кількість блоків (у нашому випадку $n=4$).

Цей коефіцієнт показує, наскільки повно респондент реалізує свій адаптивний потенціал, наскільки органічно проявляється співгармонійність усіх його адаптивних властивостей. Доведення до кожного старшокласника результатів оцінки його інтегративних адаптивних якостей та зіставлення динаміки цих показників у різні періоди дає змогу зробити перспективні висновки щодо корегування тих із них, які негативно впливають на процес соціальної

адаптації. Ці результати сприяють педагогічно доцільному включенню старшокласників у соціальні стосунки, корекції та самовдосконаленню адаптивних властивостей на шляху до професійного становлення.

У табл. 2 подаємо рівень інтегративних якостей адаптивної культури старшокласниці Р.Т. на початок та завершення експерименту.

Таблиця 2

Рівень сформованості інтегративних якостей адаптивної культури старшокласниці Р.Т.

Коефіцієнти якостей на початок та кінець експерименту	Модель поведінки, сфери				Системна функція, спрямованість				Симптомокомплекси якостей адаптивності			
	Потребова	Ціннісно-нормативна	Мотиваційна	Рівень домагань, самооцінка	Адаптивність – програмування	Адаптивність – синхронізація	Адаптивність – корекція	Ефектор – адаптивність	Мобільність	Домінантність	Емпатійність	Контактність
Початок	0,4	0,4	0,4	0,8	0,6	0,8	0,6	0,6	0,64	0,76	0,64	0,77
Заг. коефіцієнт	0,5				0,65				0,7			
Завершення	0,6	0,6	0,6	0,8	0,8	0,4	0,8	1,0	0,72	0,92	0,64	0,8
Заг. коефіцієнт	0,65				0,75				0,77			

Таким чином, діагностування старшокласників на початку та завершення експерименту показали, що застосування експрес-діагностики симптомокомплексів адаптивної культури на основі розробленої нами концептуальної моделі дозволяють оперативно визначати співгармонійність у розвитку адаптивних властивостей старшокласників, здійснювати відповідну корекційну діяльність.

Рівень сформованості інтегративних якостей адаптивної культури окремої особистості є своєрідним та оригінальним поєднанням їх доміантних проявів (високого, середнього чи низького рівня) на рівні трьох підсистем, що дає можливість проектувати соціально-психологічні умови їх корекції у навчальному та позанавчальному процесі загальноосвітніх навчальних закладах.

Висновок. Таким чином, на основі системно-синергетичного підходу здійснено компонентно-структурний, функціональний аналіз феномену «адаптивна культура особистості», обґрунтовано зміст поняття «адаптивна

культура особистості» в цілісній системі її інтегративних якостей; визначено критерії та показники рівнів сформованості адаптивної культури особистості.

З'ясовано, що вивчення рівня сформованості адаптивних властивостей необхідно здійснювати на особистісному рівні, аналізуючи та зіставляючи окремі аспекти цілісного розвитку загальної й адаптивної культур старшокласника. У їх формуванні простежуються активні центри –домінування позитивного розвитку чи «западання» окремих якостей, що виступає результатом попереднього включення старшокласників у відповідні адаптивні аспекти стосунків. Результати дослідження засвідчили, що застосування експрес-діагностики симптомокомплексів адаптивної культури за допомогою технології «Кваліметричний профіль» дозволяє оперативно визначати співгармонійність у розвитку адаптивних властивостей старшокласників, здійснювати відповідну корекційну діяльність.

Виконане дослідження не вичерпує всієї глибини розглянутої проблеми. Перспективні напрями її подальшої розробки вбачаємо у дослідженні шляхів подальшої оптимізації підготовки старшокласників до взаємодії з соціальним довкіллям.

Література

1. Ball, H. Poniatie adaptacii i yeho znachenie dla psikhologii lichnosti [Voprosy psikhologii] / Neorhij Ball. – 1989. – № 1. – P. 92-100.
2. Kostiv, V. Systemno-synerhetychna kontseptsiiia doslidzhennia bazovoi kultury osobystosti [Visnuk Prykarpatskoho universytetu. Filosofski i psykhologichni nauky] / Volodymyr Kostiv. – Ivano-Frankivsk, 2006. – Vyp. 9. – P. 151-159.
3. Nalchadzhian A. Sotsialno-psikhicheskaia adaptatsiia lichnosti: formy, mekhanizmy i stratehii / Albert Nalchadzhian. – Yerevan : Izd-vo AN Armianskoi SSR, 1988. – 262 P.
4. Furman A. Psykhodiahnostyka osobystisnoi adaptovanosti / Anatolii Furman. – Ternopil : Ekonomichna dumka, 2000. – 197 P.

ФОРМИРОВАНИЕ АДАПТИВНОЙ КУЛЬТУРЫ ЛИЧНОСТИ И МЕТОДЫ ЕЕ ОПРЕДЕЛЕНИЯ

В статье рассматриваются пути формирования адаптивной культуры старшеклассников и представляются результаты экспресс-диагностики симптомокомплексов адаптивной культуры личности с помощью технологического подхода «Квалиметрический профиль». На основе системно-синергетического подхода проведено компонентно-структурный, функциональный анализ феномена «адаптивная культура личности», обосновано содержание понятия «адаптивная культура личности» в

целостной системе интегративных качеств; определены критерии и показатели уровней сформированности адаптивной культуры личности.

Определено, что изучение уровня сформированности адаптивных свойств необходимо осуществлять на личностном уровне, анализируя и сопоставляя отдельные аспекты целостного развития общей и адаптивной культур старшеклассника. В их формировании прослеживаются активные центры – доминирование позитивного развития или «западания» отдельных свойств, что выступает результатом предыдущего включения старшеклассников в соответствующие адаптивные аспекты отношений. Результаты исследования подтвердили, что использование экспресс-диагностики симптомокомплексов адаптивной культуры с помощью технологии «Квалиметрический профиль» позволяет оперативно определять согармоничность в развитии адаптивных качеств старшеклассников, осуществлять коррекционную деятельность.

Ключевые слова: *социальная адаптация, адаптивная культура, симптомокомплексы адаптивной культуры личности, интегративные свойства, технология «Квалиметрический профиль».*

THE FORMATION OF ADAPTIVE CULTURE OF PERSONALITY AND THE METHODS OF ITS DETERMINATION

The article deals with the ways of creating adaptive culture of senior pupils and presents the results of express diagnostic symptomocomplexes of adaptive culture of personality through technological approach «Quality control profile». On the basis of systematic-sinergetic approach, component-structural and functional analysis of `adaptive culture of personality` phenomenon is made, through the complex system of its integrative qualities the concept of `adaptive culture of personality` is explained; the criteria and indicators of levels of adaptive culture of personality are determined.

It was found out that the study of the level of formation of adaptive properties should be done on a personal level, analyzing and comparing some aspects of holistic development of general and adaptive cultures of senior pupils. Their formation can be traced in active centers –domination of positive development or «retraction» of individual qualities that show the result of the previous inclusion of pupils in appropriate adaptive aspects of the relationship. The results of the study demonstrated that the usage of rapid diagnostic symptom of adaptive culture through technology «Quality control profile» allows you to quickly determine harmony in the development of adaptive properties of senior pupils, performs the appropriate corrective activity.

Key words: *social adaptation, adaptive culture, symptomocomplexes of adaptive culture of personality, technology «Quality control profile».*